

RELIGIÖSA RUM I DET MÅNGKULTURELLA SVERIGE

FÖRSTUDIE

Eva Vikström
Ux, RAÄ
2004-01-07

Innehåll

Sammanfattning	1
1 Religiösa rum i Sverige	2
Förstudiens bakgrund och genomförande	2
Religiösa rum	4
2 Religiös mångfald och kulturkontakter före 1950	6
Fältet av religiösa rum före reformationen och under enhetskyrkans tid	6
Judisk etablering och synagogor i Sverige	8
3 Ur vår tids religiösa mångfald – exempel	12
Religiösa rum efter 1950 – aspekter	12
Religionsfrihet och sekularisering	12
Världsreligioner och samfund	12
Religionsutövning bland nationella och andra befolkningsgrupper	13
Islam i Stockholm	14
Muslimsk etablering och moskébyggen i Väst	14
Moskéer i Stockholm	18
Hinduismen i Sverige	19
Romer och religion	20
4 Byggnad och rum	22
En typologisk skiss	22
Arkitekturhistorisk kommentar	23
5 Institutionell samverkan och ämnesövergripande perspektiv	25
Kunskapsuppbyggnad – metodaspekter	25
Samverkan med samfund och församlingar	26
Diskussioner med museer	26
Fortsättning	28
Källor och litteratur	30

Sammanfattning

Denna förstudie handlar om kulturarvsarbete kring religiösa rum i det mångkulturella Sverige, i ett mångfalds- och integrationsperspektiv och genom institutionell samverkan och ämnesövergripande perspektiv. Den har utförts vid Ux och diskuterats med ”Moderna-gruppen” vid Ut, på uppdrag av Kunskapsavdelningens ledning.

Världsreligionerna har valts som utgångspunkt, snarare än nationella, etniska och andra befolkningsgrupper. Luthersk och katolsk kristendom har funnits länge i Sverige, medan andra religioner främst har kommit hit med folket, alltså under det sena 1900-talets stora folkomflyttningar. Kapitel 2 behandlar gränsdragningar och kulturkontakter i ett långt historiskt perspektiv. 200 år av svensk-judisk historia visar historiska paralleller till vår samtid men påvisar inte handlingsalternativ. Kapitel 3 belyser vår tids religiösa mångfald genom exempel, framför allt islams etablering i Sverige i ett internationellt perspektiv. I Västeuropa finns flera tusen källarmoskéer och ett litet antal stora Islamic Centers. De senare har lokaler som om- eller nybyggts för ändamålet. Enligt svensk ekumenisk och folkrörelsetradition har det bildats islamiska, hinduiska, judiska och kristet ortodoxa samfund.

Kapitel 5 innehåller en ansats att överblicka aktuell verksamhet på detta religiösa tema vid svenska museer. Diskussioner har förts med en rad museiintendenter kring metoder och projektuppslag. De har kretsat kring *kulturmiljövårdens metoder för byggnadsinventering, etnologisk samtidsdokumentation och internationella perspektiv*. Fältet av religiösa rum har vidgats. Kulturarvsarbete kring moskéer och hinduiska tempel förutsätter en partiell omdefinition av fältet svenskt kulturarv och en samsyn inom RAÄ om det vidgade religiösa fältet. Det kan studeras genom att beprövade metoder utvecklas, olika typer av studier med varierande frågeställningar utförs och ämnesövergripande perspektiv prövas och problematiseras. Det gäller rum, föremål och bruk i relation till läror, social och historisk kontext. Det handlar även om att studera ett kyrkligt etableringsskede medan det pågår, i samverkan med församlingar och samfund. Sådan samverkan är grundläggande för att alla kunna genomföra inventeringar men är också en form av integrationsarbete.

Siktet har ställts mot att söka ett FoU-projekt inom RAÄ. Avslutningsvis diskuteras avsikter och uppläggning av ett sådant projekt. Det gäller samverkansprojekt med museer med sikte på metodutveckling för det antikvariska arbetets behov.

1 Religiösa rum i Sverige

Förstudiens perspektiv och genomförande

Här presenteras en förstudie av kulturarvsarbete kring religiösa rum i det mångkulturella Sverige. Därmed avses rum för religioner som är eller har varit representerade i Sverige, i huvudsak med undantag för lutherdomen företrädd av Svenska kyrkan. Temat har avgränsats på det sättet för att inte överlappa den nyligen utförda utredningen om det kyrkliga kulturarvet. Tonvikten ligger på dokumentation och kunskapsuppbyggnad. Studien har utförts på uppdrag av Kunskapsavdelningens ledning. Direktiven har främst gällt metoddiskussion kring ämnesövergripande perspektiv och institutionell samverkan inom kulturarvsområdet, bl.a. med Nordiska museet och Jönköpings Läns Museum. Studien har utförts vid Expertenheten i utbyte med den pågående Integrationsutredningen och projektet "Det moderna Sveriges kulturarv" vid Tillämpningsenheten. Förstudien kan föras vidare i ett FoU-projekt.

Det är främst de nya svenskarna, invandrarna, som har etablerat de för Sverige nya religionerna. Det gäller islam, hinduismen, buddhismen, kristna ortodoxa och österländska kyrkor. Merparten av de religiösa rummen tillhör tiden efter 1970 och är belägna i källare och lägenheter. Judendomen har en äldre historia i landet. Studien utgår i första hand från världsreligionerna, i andra hand från nationella och etniska grupper. Det motiveras av att konfession är en mer hanterlig utgångspunkt än nationalitet och etnicitet, även om sådana perspektiv också berörs för bl. a. judendomen. Synfältet är Stockholm med utblickar inom och utanför landet. Islamisk och hinduisk etablering i Sverige är senare än i Europas forna kolonialmakter.

Sektorsforskning om kyrkobyggnader, kyrkorum och det kyrkliga kulturarvet är ett beprövat arbetsfält för "Sveriges Kyrkor", som bedriver ett traditionalistiskt men mycket kvalificerat studium av en viktig del av svenskt kulturarv från 1000-talet till nutiden. Denna förstudie utgår från beprövade arbetssätt men metoddiskussionen tar upp flera inventeringsmetoder och studier av samtidshistoria genom bl. a. etnologisk samtidsdokumentation och institutionell samverkan.

Temat knyter an till flera aktuella verksamhetsmål för kulturmiljöområdet, framför allt punkten "nationell och internationell solidaritet och respekt inför olika gruppers kulturarv". Direktiven för RAÄ:s verksamhetsplanering för 2004 pekar ut särskilda insatser i relation till fyra prioriterade inriktningar. Här är det internationella arbetet och "en närmare koppling till mångfalds- och integrationsarbetet" placerat under punkt 3, "Former för ökad delaktighet och breddat ansvar". Med denna skrivning

hänförs mångfalds- och integrationsarbete till insatser för att inspirera andra samhällssektorer och individer att påverka och ta ansvar för "kulturarvet och kulturmiljön". Mångfalds- och integrationsarbete i studier av det vida fältet av religiösa rum innebär bl.a. en utvidgning av det befintliga kulturarvet, eller en partiell omdefinition av fältet svenskt kulturarv. Detta förutsätter kunskapsuppbyggnad. Annars uppstår en oförutsedd men fatal åtskillnad mellan mångfalds- och integrationsarbete och kunskapsuppbyggnad. Vi behöver alltså föra diskussionen vidare om förhållandet mellan kunskapsuppbyggnad och mångfalds- och integrationsarbete.

Former för säkerställande och förvaltning berörs knappast alls i studien. Ska vi byggnadsminnesförklara en källarmoské? Det har många frågat sig. Islamologen Jan Hjärpe nämner i ett e-postbrev till författaren (2003-12-01), att en källarmoské skulle kunna flyttas till Skansen, som komplement till Seglora kyrka och missionshuset från Östergötland. Andra religiösa rum än Svenska kyrkans byggnader är delvis insorterade i systemet, både byggnader och begravningsplatser. De tre äldsta synagogorna är byggnadsminnen, liksom den transformatorstation som numera är Stockholms moské. Gravfält, Svenska kyrkans kyrkobyggnader och de judiska synagogorna skyddas enligt olika kapitel i KML. Styrmedlen utgår från byggnad och fastighet snarare än från rum.

Kan dokumentation föregå regelverket? Det kan den rimligen göra, så länge det gäller metoddiskussion och väl avgränsade insatser. Vår tids religiösa mångfald har vidgat fältet av kyrkor och religiösa rum och organiseringen har följt svensk ekumenisk och folkrörelsetradition. Vi kan dokumentera det islamiska etableringsskedet medan det pågår. När arbetet med det kyrkliga kulturarvet vidgas till det bredare fältet, kan frågor kring utvärdering och förvaltning av dessa rum diskuteras – utan principiell åtskillnad mellan konfessioner. Metodutveckling på detta område hör också hemma inom saksområdet "kyrkor". För att gå vidare med ett FoU-projekt kring nya religiösa rum krävs en samsyn inom RAÄ kring hur vi ser och hanterar det breda fältet av kyrkobyggnader och religiösa rum. Först därmed kan vi etablera kontakter på samfunds nivå. Denna studie ger förhoppningsvis utgångspunkter för en sådan samsyn.

Förstudien har format sig till en selektiv kunskapsöversikt. Diskussioner och uppslag kring studier av religiösa rum har förts med företrädare för i första hand Nordiska museet men även med en rad andra museer på central, regional och lokal nivå. De redovisas i slutkapitlet. Arbetet har också gällt att inringa pågående forskning – i forskningsfondernas projektpresentationer, listor över aktuella avhandlingsämnen och genom kontakter med forskare.

Perspektivet är historiskt och tidsperioden främst det sena 1900-talet och vår samtid. Det innebär inte att religiös mångfald beskrivs som en 1900-talsföreteelse. Nästa kapitel belyser religiös mångfald i Sverige i ett långt historiska perspektiv, inklusive judisk etablering och församlingsutveckling. Det följande kapitlet innehåller

nedslag i det sena 1900-talets Sverige i ett internationellt perspektiv. Här berörs religionsfrihet och sekularisering, skisseras hur världsreligionerna islam och hinduismen etablerades i vårt land och något om romer och religion.

Religiösa rum

En rad religioner och samfund är representerade i dagens Sverige. Efter relationsförändringen mellan kyrka och stat år 2000 är religioner och samfund jämställda. Utifrån en funktionell gruppering av bebyggelsen talar vi om byggnader och lokaler för religionsändamål och gudstjänstämål. Den kristna kyrkobyggnaden, den judiska synagogan och den islamiska moskén är väldefinierade byggnadstyper, alla med konfessionellt eller regionalt definierade varianter. De religioner som har etablerats i Sverige efter andra världskriget har ännu bara undantagsvis lokaler i nybyggnader för ändamålet. Församlingarna disponerar förhyrda lokaler i flerbostadshus och andra hus, förvärvar byggnader av skilda slag som blir religiösa rum genom återbruk, eller bygger nytt. Kyrkorummet, bönerummet eller templet är det primära, det rum en församling utformar för religiösa riter. Det handlar om rummet, riten, föremålen och de församlade människorna. Därför är det en fördel att tala om religiösa rum snarare än om kyrkobyggnader eller motsvarande. Därmed kan man omfatta ett vidsträckt religiöst fält. Nybyggnadsperspektivet beskriver en renodling av funktioner och är därför otillräckligt.

Man kan även diskutera tidsperspektivet. Tidsspannet brukar omfatta historisk tid, från det kyrkliga etableringsskedet till samtiden. Det är rimligt att räkna in heliga rum och platser från förhistorisk (förkristen) tid. Vi kan diskutera platskontinuitet, vad som fanns innan den kristna etableringen men vi borde också likställa förkristet och kristet, exempelvis tala om förhistoriska begravningsplatser, inte om gravfält.

Den överordnade kategorin är alltså religiösa rum i Sverige. Den övervägande delen av dessa rum består av Svenska kyrkans ca 3.700 kyrkobyggnader. Av dem är de medeltida kyrkorna uppförda för katolsk ritual och kyrkorummen sedan modifierade för lutherskt bruk. Den lutherska enhetskyrkan bröts under 1800-talet genom inomkyrkliga och separatistiska kristna väckelser. I förloppet ingick erkännande av icke-luthersk kristen och judisk religionsutövning. Vid 1900-talets mitt var Sverige ett till synes homogent kristet land med Svenska kyrkan och ett antal kristna frikyrkor. Religionsfrihetslagen 1951 visar att spännvidden var större. De grupper som inte passade in i ramen på 1950-talet var befolkningsgrupper som senare fick ställning som nationella minoriteter – samer, judar och romer. Samerna var sedan länge kristnade, judarna till stor del assimilerade och romerna orienterade mot olika kristna samfund.

I dag är det religiösa fältet långt vidare. Var femte svensk har utländsk bakgrund. Världsreligionerna har i huvudsak etablerats i landet genom arbetskrafts- och flyktinginvandring under de sista femtio åren. De nya religiösa rummen kan alltså ses som en effekt av en kraftig demografisk omvandling. Islam är i dag Sveriges näst största religion, liksom i det forna koloniallandet Frankrike. Denna studie har tagit sin början i världsreligionerna men fältet av för Sverige nya religioner är vidare. Olika riktningar av islam är företrädade. Kristenheten är ett väldigt fält. Katolska kyrkan har expanderat genom invandring och konvertering. Ortodoxa kyrkan representeras av ett 15-tal nationella kyrkor. Frikyrkligheten har utvidgats med nya karismatiska rörelser. New Age eller nyandliga rörelser faller utanför de beprövade ramarna för religiösa samfund.

Religiösa rum kan studeras utifrån samfund eller konfession. En annan väg är att se nationella, etniska eller andra befolkningsgrupper, deras konfessioner och tillhörighet till religiösa rum. Här kan det exempelvis gälla iranier, kurder eller romer. Judendomen är en världsreligion som omfattas av en etnisk grupp men även här finns konvertiter.

Fältet av religiösa rum måste ses i ett historiskt och internationellt perspektiv. Byggnader och rum för olika trosuppfattningar och samfund jämföras. Vår tids religiösa mångfald kan ses i ett längre historiskt perspektiv, även om Svenska kyrkans väldiga byggnadsbestånd från 1000 år är huvudfåran och dominerar det kyrkliga kulturarvet.

Ett fält öppnar sig för dokumentation och forskning, för en kunskapsuppbyggnad som kan vara långsiktig, anknyta till samtidsfrågor på kortare sikt eller bådadera. Exempelvis kan studier av moskéer eller ortodoxa kyrkor vidga kunskaperna om 1900-talets kyrkoliv och kyrkoarkitektur, visa det kyrkliga kulturarvet som ett brett spektrum, belysa kulturmöten och ge underlag för ett kulturarvsarbete i integrationsperspektiv.

Naturligtvis kan vi studera religiösa rum för olika religioner med samma metoder. Det handlar om att studera församling, rum, byggnad, föremål, religiös rit och sed i samverkan med församlingar. Kompetensen kan uppbyggas genom samverkan mellan kulturmiljövård och museer och genom att knyta an till aktuell forskning.

Religiösa rum är ett fält som låter sig avgränsas relativt tydligt, åtminstone från kulturmiljövårdens synpunkt. I islams hemländer är relationen tät mellan religion och samhälle. Så var fallet också i 1700-talets Sverige, även om jämförelser stöter på många svårigheter. Den sekulariserade staten är ändå en sen företeelse. (jfr Hjärpe 2002:38-39). Inom kulturmiljövården brukar vi inte beskriva 1700-talskyrkor i relation till de svensk-ryska krigen eller i genusperspektiv, inte börja i den änden. Vi brukar börja med att beskriva konkreta objekt i ett byggnadshistoriskt perspektiv. Andra brukar använda materialet i studier av vidare historiska teman. En forskare som inte omfattas av kulturmiljövårdens uppdrag kan börja i den andra änden, kanske alldeles bortse från de

fysiska objekten. På motsvarande sätt kan nutida moskéer och tempel studeras. Vi kan komma in från olika håll men aldrig släppa förankringen i kulturarvets fysiska objekt.

2 Religiös mångfald och kulturkontakter före 1950

Fältet av religiösa rum före reformationen och under enhetskyrkans tid

Vi kan tala om religiös mångfald i Sverige i äldre tid från olika synpunkter. Det kan gälla *religiösa riktningar och samfund* som har varit representerade i landet. Det kan även handla om *kulturkontakter eller kulturmöten*.

Den kristna kyrkan etablerades vid övergången från vikingatid till medeltid, en lång process som omvittnas av bl.a. runstenar och figurativa vävnader. Svensk kristenhet ingick i en katolsk europeisk gemenskap, styrd från Rom och med latin som lärdomens och kyrkans språk. Med reformationen blev den svenska lutherska kyrkan en nationell kyrka med svenska som kyrkospråk. Under katolsk tid hade vissa hedniska bruk levt vidare men omladdats med ett kristet innehåll, t. ex. offer i vissa berömda offerkällor. Efter reformationen omdefinierades innebörden på nytt. Långt in på 1700-talet fanns otaliga Maria-altare och kalkmålningar kvar i kyrkorna, även där präster och annan överhet beskrev dem som påviska kvarlevor. Skälen till att avlägsna katolska minnen var teologiska, estetiska och praktiska.

Samerna längst upp i norr hade egna religiösa traditioner. I samisk religion är tron på andeväsen och schamanism viktiga inslag. Nåjdens trumma med målade tecken blev den viktigaste symbolen för samernas förkristna religion. Ajtte, Svenskt fjäll- och same-museum i Jokkmokk, öppnade 2002 en basutställning om samisk religion, "Trumtid". Den lapska missionen inleddes under medeltiden men tillhör främst 1600- och 1700-talen. På Nordkalotten finns Europas yngsta missionskyrkor. Det äldsta bevarade av dessa kapell ligger i Norge och anlades av munkar i den ryska ortodoxa kyrkan under 1500-talet. 1880-talets kyrka i Fatmomakke är den fjärde på platsen.

Kyrkolagen 1686 angav att judar, turkar, morianer och hedningar som kom till riket skulle undervisas i den rätta läran och döpas. Relativt många "främmande trosbekännare" blev också lutheraner. Dit hörde bl.a. köpmän och universitetslärare i semitiska språk. Enhetskyrkans principer var tänjbara vid behov men för utländska medborgare som vistades i landet under begränsad tid – judiska kreditorer, diplomater vid främmande beskickningar och andra sändebud, vissa köpmän och hantverkare.

Ryska ortodoxa kyrkan i Sverige räknar sina anor till 1640-talet. Genom ett handelsavtal hade ryska köpmän fått en egen handelsplats i Stockholm, Ryssgården vid Slussen. Ett magasin på platsen innehöll även kyrkolokal. Präst och gudstjänster nämns tidigast 1646. En rysk diplomatisk beskickning inrättades år 1700. Diplomatiske sändebud hade rätt att ha huskapell och egen präst (huskaplan) men svenska lutheraner

fick inte besöka gudstjänsterna. Ryssgårdskyrkan blev legationskyrka. Åren 1748–1846 hade ryska kyrkan lokaler i Södra stadshuset, senare vid bl.a. Malmskillnadsgatan. (Eriksson 1998b). Invandring under senare år har lett till att ryska kyrkan har vuxit.

Katolska legationskapell fanns bl.a. vid de tyska och franska beskickningarna. De fick även göra tjänst för hantverkare, skådespelare, guvernanter och andra som vistades i Sverige under längre tid. De franska konstnärerna vid slottsbygget besökte alltså den franska legationskyrkan. Den svenska katolska kyrkan återupprättades 1783 och ersatte legationskapellen. Den hade sina första lokaler i Södra stadshuset. (Eriksson 1998a).

Ortodoxin kulminerade under 1700-talet. Det var pietismens och konventikelplakatets tid. "Främmande trosbekännare" fick begränsad religionsfrihet. Medlemmar av den anglikanska eller den reformerta kyrkan fick religionsfrihet och rätt att bygga kyrka 1741. Åren 1781–82 reglerades katolsk, kristen ortodox och judisk närvaro i Sverige. Toleransediktet 1781 gav främmande kristna trosbekännare som var utländska medborgare rätt till fri religionsutövning. Reformen visar viljan att "ge samvets- och religionsfrihet åt alla utlänningar som riket hade nytta av och ville behålla", har Alf Åberg skrivit. (Åberg, Lindquist & Cavallin 1983:7). Nu var även judar önskvärda i Sverige. Under 1600-talet hade judiska köpmän kallats till bl.a. Amsterdam för att driva på utrikeshandeln. I Sverige förverkligades sådana initiativ först under Gustav III:s tid. Judereglementet 1782 angav villkoren för judisk invandring och bosättning i Sverige. Först under 1800-talet möter egalitära principer i synen på "främmande trosbekännare".

Kulturkontakter mellan Sverige och utomeuropeiska länder är ett omfattande ämne. Här kan det räcka med några exempel på kontakter med den islamiska världen. Ett berömt vikingatida exempel är Ingvarsstenarna, en grupp runstenar där inskrifterna berättar om Ingvars tåg till "Särkland". Islamisk konst nådde Sverige långt innan muslimer bosatte sig här och kunde praktisera islam. Flera forskare har diskuterat orientaliska influenser i gotländsk gotik. För senare tid har framför allt orientaliska influenser i textilkonsten lyfts fram – från arabesk- och granatäpplemönster till Gustav III:s turkiska divan i Hagapaviljongen. Bakgrunden är handelsutbyte, politiska allianser, språkforskning, en lärd och estetisk orientalism. Den nyare tidens orientalism i svensk konst har främst lyfts fram av textilhistorikern Agnes Geijer och konsthistorikern Karin Ådahl.

Historiska museet visade 1945 utställningen "Orientalisk textilkonst. Utställning av orientaliska textilier sedan 1600- och 1700-talen i svensk ägo". Avsikten var, skrev Geijer i katalogen, "att fästa den konstälskande allmänhetens uppmärksamhet vid den orientaliska textilkonstens skönhet och konsthistoriska betydelse". Textilier var relativt lätta att transportera och hade förmedlat ornamentsmotiv från Österlandet till Europa. De beskrev alltså kulturkontakter där Europa var mottagare av impulser österifrån. "Det var i de gamla kulturländerna Indien, Persien och Kina, som de textila konsterna nådde

högst”. Här visades bl.a. föremål inlånade från ett 60-tal kyrkor. (Geijer 1945). Fyrtio år senare visade Historiska museet åter en islamisk utställning, nu i samverkan med Medelhavsmuseet. Sverige och världen hade förändrats och nu var de muslimska invandrarna en viktig målgrupp. Samma tema återkom i projektet ”Sverige och den islamiska världen – ett svenskt kulturarv” 1999-2001. Här hette Historiska museets bidrag ”Skatter från den islamiska världen i Historiska museets samlingar”. Bland de föremål som återkom på utställningarna fanns en turkisk vävnad från Kräcklinge kyrka i Närke. Den hade troligen skänkts av en godsägare vid 1600-talets mitt och exponeras nu i Textilkammaren. Motivet är en mihrab, en islamisk bönenisch. På 1600-talet såg man till den textila prakten och stördes inte av islamiska motiv, om de alls uppfattades.

Judisk etablering och synagogor i Sverige

Vandringsfolket kände i förskingringen i främmande länder endast tvenne tryggade tillflyktsorter: de levandes samlingsplats, synagogan, och de dödas, begravningsplatsen, allt levandes bestämmelseort. Hos oss hörde icke, som hos andra folk, de båda samman: synagogan upplät icke, som den kristna kyrkan, sina murar för döden. Döden ansågs förorenande. Den visades till en plats för sig långt borta. Och så uppstodo dessa åldriga, ensliga dystra judiska gravgårdar, vars packade massa av sten vid sten i många städer äro de halvt förglömda men orubbliga symbolerna för en förgången judisk kultur.

Så skrev Ragnar Josephson i ”Gamla judiska gravplatser i Stockholm” (1927). Boken återger gravinskrifter på Stockholms äldsta judiska begravningsplatser, Aronsberg och Kronoberg. Josephson hade skrivit om gamla borgarhus i Stockholm, förberedde sin stora biografi över Nicodemus Tessin d.y. och blev snart professor i konsthistoria i Lund. Han bidrog till att formulera det nationalromantiska svenska kulturarvet, liksom Oscar Levertin, han som var landets förste konsthistorieprofessor och författare till en berömd dikt om judiska begravningsplatsen i Prag. Där fanns plats för gamla svenska städer, rokokoherrgårdar och kyrkor, för Tessin. Gamla judiska gravplatser var ett ”stycke svensk-judisk historia”. Senare skrev han med påtaglig smärta om ”den dubbla lojaliteten”, hur nazismen manat till prövning av lojaliteten mot det svensk-judiska arvet och mot Tysklands judar (Josephson 1936). Ernst Klein, son till en rabbin i Stockholm och Sveriges förste museilektor, ställdes inför samma dilemma. (Klein 2002).

Den här förstudien började vid Aronsberg. Den svensk-judiska gruppen är liten – i dag räknar man med ca 20.000 judar i landet, eller människor som lever som judar genom att tillhöra en judisk församling. Den är väletablerad och har egna kulturarvsinstitutioner men judisk historia i Sverige är ändå föga känd utanför den egna gruppen, kanske med undantag för svenska hjälpinsatser i slutet av andra världskriget. Den ger också ett långt historiskt perspektiv på religiös etablering och mångfald i Sverige.

År 1774 anlände den tyske sigillgravören och köpmannen Aaron Isaac till Stockholm och fick året efter skyddsbrev för att bo och verka i landet, rätt att hålla gudstjänst och anlägga begravningsplats. Samtidigt blev Marstrand en frihamn för främmande trosbekännare. För att få "skyddsbrev" krävdes en viss förmögenhet och för att hålla judisk gudstjänst fordras tio vuxna män över 13 år, en "minjan". 1782 års judereglemente satte villkor för invandring av personer av "Judiska nationen" till Sverige, en "nation" som var spridd över världen men hade täta inre nätverk. Livet i diasporan hade skapat specialisering på finansförvaltning, grosshandel och hantverk. Grosshandlare, fabrikörer och finansmän företrädde det internationella kapitalet. Bosättningen begränsades till Stockholm, Norrköping och Göteborg, senare även till Karlskrona. Judarna i Marstrand flyttade snart till Göteborg. Judereglementet ersattes 1838 av emancipationsediktet, som gav vidgade medborgerliga rättigheter för "svenska mosaiska trosbekännare". En jude måste tillhöra en mosaisk församling. Nu försvann begreppet "Judiska nationen" och ordet "mosaisk" var i bruk till 1980-talet. Därefter upphävdes äldre restriktioner successivt. Svenska judar fick bosätta sig i alla svenska städer (1854), gå i svensk skola (1859), äga fastigheter i hela landet (1863), gifta sig med icke-judar (1863), vara lärare i statliga skolor (1863) etc. "Emancipationstiden" varade till 1870, då medlemskap i svenska kyrkan inte längre krävdes för att bli domare eller inneha statliga ämbeten. Först 1899 fick judar rätt till allmän sjuk- och fattigvård (1899). Redan på 1780-talet bildades Chevra kaddischa i Stockholm, den judiska sjuk- och begravningskassan som finns i judiska bosättningar världen över. (Valentin 1924).

Ordet "synagoga" syftar på grekiskans ord för "sammankomst". Vardagsordet på jiddisch är "schul" eller "sjul". Den första judiska gudstjänsten i Stockholm hölls i juli 1776. Samtidigt invigdes den första begravningsplatsen, Aronsberg på Kungsholmen. I början hölls gudstjänsterna i Aaron Isaaks bostad på Riddarholmen. Från 1787 förhyrdes en lokal vid nuvarande Köpmanbrinken i Gamla stan och från 1795 auktionsverkets gamla hus vid Själagårdsgatan 19 vid Tyska Brunnspan. Fastigheten förvärvades senare. Lokalen användes till 1870 då synagogan vid Wahrendorffsgatan invigdes. Delar av inredningen förvärvades av Nordiska museet och visas nu i Judiska Museets basutställning. Även i Norrköping och Göteborg hölls de första gudstjänsterna i privata hem. I Norrköping upplät köpman Jakob Marcus 1791 ett gårdshus på sin gård till synagoga. Karlskronaförsamlingen anskaffade aldrig egna lokaler.

Synagogans blickfång är arken eller tabernaklet där Torarullarna – Moseböckerna och andra skrifter nedskrivna på pergamentsrullar – förvaras i en nisch eller ett skåp med draperi. Framför tabernaklet finns biman med pulpet för läsning ur Torarullarna. I anslutning till biman finns bänkkvarter för männen medan kvinnornas traditionella plats är läktarna. Gudsframställningar saknas, liksom i islam. Utsmyckningen bygger på ornament, t. ex. hexagrammet (Davidsstjärnan) och förgyllda hebreiska inskrifter. I

ortodoxa synagogor är gudstjänstspråket hebreiska, biman finns i rummets mitt och orgel saknas. Vid 1800-talets mitt uppfördes en serie stora synagogor, bl.a. i Göteborg (1855), Norrköping (1858) och Stockholm (1870). De beskriver emancipationstidens assimilering och reformrörelse. Göteborgs synagoga var den första reformjudiska synagogan i Sverige. Efter tyskt reformmönster hölls gudstjänst på modersmålet och orgelmusik introducerades. Gudstjänstrummet närmade sig det kristna kyrkorummet genom betoning av östpartiet, predikstol för predikningar, bänkkvarter med mittgång och orgelläktare i väster. Byggnaderna skulle ha förnämliga lägen och vara "kyrklila". En central arkitekturfråga i tiden var i vilken stil man skulle bygga, vilka alternativ som fanns till nyklassicismen. Stilvalet föll på kristen gotik för kristna kyrkor och morisk eller orientalisk stil för synagogor. Här var en orientalism med torn och kupoler, judiska motiv i en österländsk ram. Välkända bevarade exempel i Europa är Neue Synagoge i Berlin (1859–66, delvis bränd 1938) och den samtida Dohanyi-synagogan i Budapest. Stockholms synagoga fick en stramare exteriör, enligt arkitekten F. W. Scholander i "fornt. österländsk stil". Tidningarna skrev att synagogan påminde om det gamla orientaliska byggnadssättet, "utan att härma den för ämnet främmande moskéstilen". (Fischer 1996:26-30; Grandien 1979:396-433; Valentin 1924:490-513).

År 1860 uppgick Sveriges judiska befolkning till ca 1.100 personer, av vilka 600 bodde i Stockholm. Vid den tiden kom en ny våg av judisk invandring. Bakgrunden var svåra judeförföljelser i Östeuropa, särskilt i Tsar-Ryssland. Hundratusentals judar reste västerut. Av dem stannade ca 4.000 personer i Sverige, de flesta i Stockholm och andra större städer. I Stockholm bosatte sig invandrarna i Gamla stan och på Söder. De kallades "Söderjudar" i folkmun, medan de etablerade familjerna på Norrmalm och Östermalm fick epitetet "Norrjudar". Invandrarna var oftast fattiga, representerade en ortodox judendom och talade jiddisch sinsemellan. Söderjudarna accepterade inte gudstjänsterna i Stora synagogan. En filantropisk förening inom församlingen hyrde därför lokal för en ortodox synagoga, Adas Jisroel, på S:t Paulsgatan – Polnische minjen i folkmun. Den invigdes 1871 och flyttades till en närbelägen lokal 1918. Rummet i två våningar hade tidigare varit teater- och biograflokal. Här är biman placerad i rummets mitt och kvinnoläktaren finns i väster. (Fischer 1996:31-34; Sundström 1991: 23-26).

De östeuropeiska invandrarna bildade kolonier även i mindre städer och en rad nya mosaiska församlingar bildades: Malmö 1873, Kalmar 1888, Oskarshamn 1889, Växjö 1901, Halmstad 1902, Sundsvall 1903 och Karlstad 1919. Två av dessa nya församlingar uppförde nybyggnader för synagoga, Malmö 1903 och Karlstad 1899. (Valentin 1924:451, 492). I 1900-talets början fanns alltså fem synagogor i byggnader som uppförts för ändamålet – Göteborg, Norrköping, Stockholm, Malmö och Karlstad. Malmö synagoga är en ortodox synagoga av internationellt snitt och 100-årsminnet har

nyligen firats. Synagogan i Karlstad var ett trähus av bönhuskaraktär i stadsdelen Klara och revs 1961. (Ronge 1961). Andra nya församlingar inredde sin "sjul" i bostadshus och andra stadsgårdar. Oskarshamn och Sundsvall kan vara exempel. I Oskarshamn förhyrdes lokaler en trappa upp i ett hörnhus vid Köpmangatan. Två rum som vette mot öster blev synagoga och ett annat rum användes för religionsundervisning. Huset revs på 1950-talet. Sundsvalls synagoga låg i bottenvåningen av ett hus på Södermalm. På en skylt vid porten stod "Mosaiska församlingen". Gudstjänstrummet hade mittgång och betoning på östpartiet men kvinnorna satt i ett angränsande rum med öppning i väggen, inte på läktare. Sundsvalls mosaiska församling omfattade hela Norrland. Östersundsbor deltog sällan i gudstjänster men begravdes på Sundsvalls mosaiska begravningsplats. Motsvarande gällde i landets andra församlingar. Gudstjänster hölls även utanför församlingarnas huvudorter, om det fanns en minjangupp. Gruppen i Kristianstad fick egen lokal 1930. En köpman uppförde på sin gård vid Storgatan en byggnad med garage i bottenplanet och synagoga i övervåningen. (Hersson-Ringskog 1995:28-29; Solem 1996:23-27; Lundquist 1993:83). Landsortsförsamlingarna har senare uppgått i de tre nuvarande judiska församlingarna – Stockholm, Göteborg och Malmö.

Den tredje judiska invandringsvågen till Sverige gäller flyktingar från Tredje riket. Den restriktiva flyktingpolitiken vände i krigets slutskede. Norska och danska judar välkomnades och sommaren 1945 räddades över 10.000 judar från koncentrationslägren till Sverige. Flyktingströmmen fortsatte i några år. Många flyktingar avled efter kort tid, andra återvände hem eller reste vidare till USA. Ca 4.000 personer stannade i Sverige, lika många som under den östeuropeiska invandringens tid. Härmed växte de judiska storstadsförsamlingarna men staten försökte styra bosättningen till mindre städer. Nya församlingar grundades i bl.a. Borås och Västerås. Minjangupper fanns i Stockholmsförorter och mindre städer. Sedan 1940 finns en andra ortodox synagoga i Stockholm, Adat Jechurun. Inredningen kommer från en synagoga vid Heinrich Barth Strasse i Hamburg. Där låg den i ett bostadshus och undgick förstörelsen under Kristallnatten 1938. Året efter sändes hela inredningen till Stockholm, där den återuppstod på Biblioteksgatan och senare flyttades till Hillelskolan. (Fischer 1996:36-41).

Judiska begravningsplatser finns i Norrköping, Karlstad, Sundsvall, Kalmar, Karlskrona, Malmö, Göteborg och Stockholm. Andra kyrkogårdar kan ha gravkvarter för flyktingar som avled kort efter ankomsten till Sverige 1945, exempelvis kyrkogården vid Lärbro kyrka på Gotland. Aronsberg och Kronoberg är Stockholms äldsta judiska begravningsplatser. Vid 1800-talets mitt blev de otillräckliga. År 1857 invigdes den mosaiska (från 1964 judiska) begravningsplatsen på Norra kyrkogården med gravkapell ritat av Scholander. Begravningsplatsen på Skogskyrkogården togs i bruk 1952 och kapellet från 1969 ritades av Sven Ivar Lind. Äldre gravstenar på

Aronsberg och Kronoberg har renoverats med statsbidrag. Under 2003 visade Judiska Museet utställningen "Vid våra förfäders sida", om renoveringen och förhållningssätt till döden.

3 Ur vår tids religiösa mångfald – exempel

Religiösa rum efter 1950 – aspekter

Religionsfrihet och sekularisering

I 1900-talets början hade ”främmande trosbekännare” väsentligen samma medborgerliga rättigheter som svenska lutheraner men utöver mosaiska (och katolska) trosbekännare var de få. Folkräkningen 1930 var den sista folkräkning som mätte konfessionell tillhörighet. Vid den tiden fanns 15 muslimer i landet. (Karlsson & Svanberg 1995:13-14). Med religionsfrihetslagen 1951 infördes fullständig religionsfrihet. Lagen inleds på följande sätt: ”Envar äger rätt att fritt utöva sin religion, så vitt han icke därigenom stör samhällets lugn eller åstadkommer allmän förargelse.” Samtidigt upphörde skyldigheten att tillhöra ett trossamfund, dvs. en ”sammanslutning för religiös verksamhet, vari ingår att anordna gudstjänst”. Lagen har senare ändrats men dessa grundsatser finns kvar. Nu var religion en privatsak i Sverige. Tre år tidigare hade FN antagit deklarationen om de mänskliga rättigheterna. Lagen avspeglar även stora samhällsprocesser under 1800- och 1900-talen – *egalisering, individualisering och sekularisering*.

När religion är en privatsak kan man tala om *privatreligiositet*, att jämföra med den kollektivistiska religionsutövning som präglade den lutherska enhetskyrkan. Privatreligiositet finns inom och utanför samfunden. New Age eller nyandligheten representerar en religiositet utanför de etablerade samfunden, även om gränserna kan vara flytande. Begreppet ”smörgåsbordsreligion” syftar på att individer väljer enstaka delar snarare än hela paket – healing eller andra terapier, Tarotkort etc. Det finns sekulära kristna och sekulära muslimer. Världsreligionerna är inte bara invandrarnas religioner. Konvertering mellan samfund förekommer till följd av giftermål eller andligt sökande. Konvertiter blir ibland företrädare för sina samfund genom språkkunskaper och innanförskap i det traditionellt svenska.

Världsreligioner och samfund

De för Sverige nya religionerna har avsatt en mängd organisationer och strukturen är inte lättöverskådlig. En tendens är att föreningar och församlingar bildar riksförbund som påminner om kristna frikyrkor. Denna utveckling har säkert befrämjats av det

statliga stödet till trossamfund, ett system som förenar svensk ekumenisk tradition från Nathan Söderbloms tid och folkrörelsetradition.

År 2000 trädde en ny lag om statsbidrag till trossamfund i kraft. Bakgrunden var relationsförändringen mellan staten och Svenska kyrkan. Stödet administreras av *Samarbetsnämnden för statsbidrag till trossamfund* (SST) med säte i Ekumeniska Centret i Sundbyberg. Verksamheten skildras här utifrån SST:s årsbok 2003. Tre typer av bidrag fördelas: *organisationsbidrag*, *verksamhetsbidrag* (teologisk utbildning, andlig vård inom sjukvården) och *projektbidrag* (lokalbidrag, etableringsbidrag, särskilt utbildningsbidrag). Tillämpningsföreskrifterna anger åtta krav på bidragsmottagande trossamfund/församling. Samfundet ska "bidra till att upprätthålla och stärka samhällets grundläggande värderingar", "vara stabilt och ha egen livskraft", betjäna minst 3.000 personer i Sverige (vissa undantag kan göras), bedriva verksamhet på flera platser i landet och disponera (äga eller hyra) lokaler för verksamheten. Lokalbidraget är ett investeringsbidrag. Särskilt utbildningsbidrag gäller funktionärsutbildning. SST:s årsbok 2003 anger 21 statsbidragsberättigade trossamfund. 18 av dem är lutherska, katolska eller anglikanska kyrkor. Härtill kommer ortodoxa, islamiska och judiska församlingar som företräds av samarbetsråd – Ortodoxa och österländska kyrkors ekumeniska råd (OÖKER), Islamiska samarbetsrådet (IS) och Judiska Centralrådet.

Bidragsvillkoren har kritiserats för att gynna traditionella kristna frikyrkor och missgynna grupper som är små i Sverige men ingår i en stor internationell gemenskap, främst buddhistiska grupper. De hinduiska grupperna i landet är större och bildade under 2000 och 2001 en paraplyorganisation, Hinduiska Samfundet i Sverige (HSS) som nu är ett registrerat trossamfund. (HSS faktablad: Följ bildandet av det Hinduiska Samfundet i Sverige). Inom världsreligionerna finns också olika riktningar. Varianter av judendom har nämnts. Svensk islam domineras av sunnimuslimer men det finns även en shiamuslimsk organisation.

Religionsutövning bland nationella och andra befolkningsgrupper

Religiösa rum kan studeras utifrån nationella, etniska eller andra befolkningsgrupper, deras konfessioner och tillhörighet till religiösa rum. Här kan det exempelvis gälla iranier (nationalitet), romer (etnicitet), kvinnor (kön) eller adeln (klass). Judendom gäller både religion och etnicitet. En studie av iranier och religion i Sverige skulle kunna belysa bakgrunden i Irans historia, bosättning, sysselsättning och religiös aktivitet i Sverige, tolkningar av islams roll i samhället, islamiska riktningar, klass- och genusaspekter. Söderjudarnas religiösa rum kunde studeras med avseende på teologiska, etniska och klass- och könsrättsliga perspektiv. Man kan även tänka sig jämförande studier av kvinnor i den lutherska kyrkan, i synagogan och moskén. Klasskillnader är

närmast osynliga i vår tids religiösa rum. Före 1800-talets mitt var klass- och könsskillnader tydligt markerade i lutherska kyrkor genom bänksdelning och spektakulära attribut för den jordägande adeln.

De kristna kyrkorna är oftast nationella, exempelvis Nordens lutherska kyrkor och de kristna ortodoxa kyrkorna eller nationella patriarkaten. Islam har en stark ställning i hemländerna och vissa stater kallas islamiska stater men organisationen är inte jämförbar med de kristna nationella kyrkorna. Nationella och andra grupper kan skapa religiösa traditioner som avviker från läran. Muslimska teologer skiljer ofta mellan religion och tradition, i huvudsak mellan Koranens ord och sekundära traditioner. Ändå är det mycket komplicerat att dra gränser mellan religion, traditioner, seder och bruk.

I december 1999 antog riksdagen en svensk minoritetspolitik som ger skydd för nationella minoriteter, stärker möjligheterna till inflytande och stöder de historiska minoritetsspråken. Därmed ratificerades Europarådets ramkonvention om skydd för nationella minoriteter och den europeiska stadgan om landsdels- eller minoritetsspråk. Sveriges nationella minoriteter är samer, tornedalingar, sverigefinnar, romer och judar. Nord- och sydsamiska, romani och jiddisch hör alltså till minoritetsspråken. (Nationella minoriteter och minoritetsspråk, 2001). Religionen har ingen roll i diskussionen om nationella minoriteter. Samisk förkristen religion är en del av samiskt kulturarv medan judendomen spelar en viktig roll i det judiska arvet och i nutida judiskt liv.

Islam i Stockholm

Muslimsk etablering och moskébyggen i Väst

Moskébyggandet i Västeuropa inleddes med invandringen under 1960- och 70-talen. Det finns enstaka äldre exempel som har kallats militärmoskéer, t. ex. den moské som uppfördes 1732 i Potsdam för muslimska soldater i den preussiska armén. I delar av Östeuropa är den muslimska bosättningen äldre än i Västeuropa. Det gäller bl.a. Polen, Baltikum och Ryssland men även Finland där det finns en bofast muslimsk befolkning sedan 1800-talet. (Karlsson & Svanberg 1995:10).

Det arabiska ordet för ”moské” är ”masjid”, vilket syftar på att falla ner i bön. I storstäder ligger den stora moskén relativt centralt, inkluderar bönehall och samlingslokaler och har en pan-islamisk inriktning. I Västeuropa och USA brukar den kallas Islamic Center eller Stora moskén. Det äldsta av dessa islamiska centra i Västeuropa är Grande Mosquée de Paris som invigdes 1926. Moskén har en viktig roll för muslimsk

gemenskap och integration i det omgivande samhället. Den är islams ansikte utåt. De språk som används är arabiska och svenska. Mindre moskéer i svenska förorter brukar beskrivas som etniska/nationella moskéer eller bönelokaler för t. ex. turkar, araber eller somalier och där det nationella språket används jämte arabiska.

Moskébyggen i väst finansieras på flera sätt. Donationer från privatpersoner och företag i den islamiska världen har hävd. Arabstaterna har också uppträtt som donatorer. Invandringen till Europa och USA sammanföll i tid med oljekriserna på 1970-talet. Ett av 1980-talets mest anspråksfulla moskébyggen i väst var Islamic Cultural Center of New York. Där bidrog flera stater och privatpersoner, bl.a. Kuwaits regering som bestod hälften av byggkostnaden. (www.undp.org/missions/kuwait/islamic.htm). Moskén i Malmö, invigd 1983, finansierades till stor del av Muslimska Världsförbundet, en organisation bildad av kung Faysal i Saudiarabien. (Karlsson & Svanberg 1995:41). Oljepengarnas roll torde ha överdrivits. Mindre projekt tycks i hög grad vila på långsiktigt sparande, donationer och bidrag.

Den franska regeringen har övervägt att ge statsbidrag till moskébyggen för att motverka finansiering genom islamiska stater. Det skulle kräva en lagändring, eftersom kyrka och stat är åtskilda sedan 1905 och statsbidrag endast utgår till katolska kyrkobyggnader uppförda före 1905. Å andra sidan har presidenten nyligen föreslagit att huvuddukar och andra synliga religiösa symboler borde förbjudas i franska skolor. I dagens Frankrike använder landets ca fem miljoner muslimer omkring 1.600 moskéer. Ett fåtal av dem är inrymda i egna byggnader med minaret. Uppslaget till moskébygget i Paris väcktes 1916 av den dåvarande kalifen av Konstantinopel. Tanken var att hedra de muslimer som stupat för Frankrike under första världskriget, framför allt vid Verdun. Moskén uppfördes i nordafrikansk tradition av hantverkare från de nordafrikanska kolonierna men med en fransk arkitekt, Maurice Mantou. (BBC News Online 2003-01-17; SVT Rapport 2003-12-17; www.mosquee-de-paris.org).

Storbritanniens första moské uppfördes 1889 för en församling med indisk anknytning i Woking söder om London. Byggnaden har tycke av Taj Mahal. En moské och kulturcentrum i centrala London började planeras på 1940-talet. Den brittiska regeringen skänkte 1944 mark vid Regent's Park som en tribut till muslimska soldater som stupat i den brittiska armén under andra världskriget. Islam var samväldets största religion. Anläggningen uppfördes först 1977 med en engelsk arkitekt och ett generaliserat islamiskt formspråk. År 1999 fanns ca 1,5 milj. muslimer i Storbritannien, de flesta inflyttade från det forna samväldet. Antalet moskéer uppskattas till 600–700. (Juliane Hammer: Muslims in Britain. IslamOnline.net)

I dagens USA finns drygt 1.200 moskéer. De betjänar ca 2 milj. muslimer men antalet muslimska invånare beräknas till 6–7 milj. Den äldsta moskén tillkom 1925 och moskén i Washington tillhör 1950-talet. 87 % av anläggningarna tillkom efter 1970. ¼

av moskéerna är uppförda av islamiska församlingar för moskéändamål, drygt hälften inrymda i förvärvade byggnader och resten i förhyrda lokaler. Nybyggandet sköt fart efter en våg av muslimsk invandring i mitten av 1960-talet. (Bagby m. fl. 2001).

I Norden etablerades islam tidigast i Finland, under det ryska storfurstendömet tid. En grupp krimtatarer invandrade under 1870–1920-talen. Den första islamiska församlingen bildades 1925 i Helsingfors och följdes av en församling i Tammerfors. Det finns även tatariska begravningsplatser. Tatarerna består i dag av ca 1.000 personer och tillhör de nationella minoriteterna i Finland. Landets nutida muslimska befolkning domineras av invandrade flyktingar som har grundat egna organisationer och moskéer. (Raitis 2002; Horn 1999).

De första moskéerna i Danmark och Sverige byggdes av Ahmadiyyarörelsen, i Köpenhamn 1967 och Göteborg 1976. Antalet muslimer i Danmark uppskattas till 100.000–170.000 personer. Utöver Ahmadiyya-moskén har hittills ingen moské nybyggts i landet. Muslimernes Landsorganisation har registrerat ett 40-tal danska ”bedelokaler”. I Norge finns ca 60.000 muslimer men antalet moskéer är oklart. Naguib behandlar 13 moskéer i Oslo och Trondheim i sin studie av norska moskéer. En moské är uppförd för ändamålet, Central Jam-e-mosque i Oslo som grundades 1992. (www.moskeen.dk, www.danskemuslimer.dk, Naguib 2001:21, 63-68).

Under andra världskriget kom en grupp muslimer till Sverige från det dåvarande Sovjetunionen, främst från Estland. Den första muslimska föreningen bildades 1949. Under 1950-talet bildades ”Islam Församlingen i Stockholm”. Olika lokaler hyrdes för verksamheten och ett muslimskt gravkvarter ordnades på Skogskyrkogården. En källarmoské inrättades 1959 i Kärrtorp och användes under några år. Antalet muslimer växte och i början av 1970-talet bildades flera församlingar, ofta på nationell eller språklig grund. Källarmoskén blev konsolideringsskedets karakteristiska moskétyp.

Organiseringen eller institutionaliseringen anpassades till svensk socialpolitisk tradition. Flera islamiska riksorganisationer bildades efter folkrörelsemönster. Den äldsta av dem är *Förenade Islamiska Församlingar i Sverige* (FIFS), bildad 1974 och berättigad till statsbidrag året efter. *Sveriges Muslimska Förbund* (SmuF) bildades 1982, Bakgrunden var missnöje med att små församlingar hade fått lika stor andel av statsbidragen som stora storstadsförsamlingar. Dessa båda organisationer samverkar sedan 1990 i paraplyorganisationen Sveriges Muslimska Råd. Vid det laget fanns en tredje bidragsberättigad riksorganisation, sedan 1993 kallad *Islamiska Kulturcenterunionen i Sverige* (IKUS). Här finns många turkiska församlingar som efter tysk förebild kallas islamiska kulturcentra. IKUS hade 1997 ett tjugotal lokala församlingar, medan FIFS vid samma tid hade 39 och SmuF 41 församlingar. Det finns även andra riksorganisationer. Bland dem kan nämnas *Islamiska Shiasamfundet i Sverige* (ISS), bildad 1994 och *Ahmadiyya*, en organisation som ser sig som muslimsk och som anlade

Sveriges första nybyggda moské men inte räknas in i den islamiska gemenskapen. (Karlsson & Svanberg 1995:14-19; Svanberg & Westerlund 1999:15-18).

Flera faser i den muslimska etableringen i Europa, eller snarare flera etableringsprocesser, har beskrivits. Här refererar jag etnologen Pia Karlssons beskrivning av förloppet i Sverige. Det börjar med arbetskraftsinvandringen under de första årtiondena efter världskriget och den gällde i huvudsak män. Deras motivation för organisering var relativt svag och anspråken på religionsutövning små. Sedan följde anhöriginvandring och återförening med familjerna, en växande insikt om att man kommit till Sverige för att stanna. Det blev angeläget att definiera islam för sig själv och för omgivningen. Med önskemål om moskéer och inflytande över barnens skolgång följde myndigheternas krav på att följa det beprövade förhandlingssystemet, vilket krävde organisering. Samtidigt växte viljan att gestalta muslimsk närvaro, t. ex. genom byggnadselement som förankrar moskén i islamisk tradition, främst kupolen och minareten. Behovet av symboliska markörer har uppfattats olika inom organisationerna – synliga och lätt identifierbara arkitekturelement eller en enkel skylt med organisationens namn.

I slutet av 1990-talet fanns omkring 250.000 muslimer i Sverige, fyra nybyggda moskéer och drygt hundra moskéer inrymda i källare, lägenheter och ombyggda hus. (Karlsson 1999:200-204).

Ahmadiyyamoskén i Göteborg stod klar 1976, Nasir-moskén i förorten Högsbohöjd. Anläggningen ritades av White arkitekter i Göteborg som hade i uppdrag att rita ett "svenskt" hus. Moskén liknar samtida stadsdelskyrkor genom förening av bönehall och samlingslokaler men här finns även bostad för imamen. "Huset har hittat sin plats i en skrevla i klippterrängen, inbäddat i en vindpinad buskvegetation på en höjd i västra Göteborg", skrev Claes Caldenby i tidskriften *Arkitektur*. Det islamiska markeras av kiblaväggens orientering mot Ka`ba i Mekka, av kupol och tunna minareter. (Caldenby 1977/8:27-28).

Moskén i Malmö stod klar 1983. Två år senare invigdes Trollhättans första moské och Uppsalaförsamlingen kunde 1995 lämna sin villamoské för en nybyggnad. I Västerås har gamla Pingstkyrkan blivit moské.

Av dessa anläggningar har moskén i Trollhättan fått särskild uppmärksamhet genom att den förstördes i ett brandattentat 1993. Församlingen hade bildats av Uganda-asiater som kommit till Sverige 1973, sedan Idi Amin fördrivit de asiater som invandrat till Uganda under kolonialtiden. Bland dessa Uganda-asiater fanns också indier som bildade de hinduiska församlingarna i Mariestad och Jönköping. Shiamuslimerna i Trollhättan blev fler genom inflyttning till orten och 1995 flyttade man från en lägenhet till en nybyggd moské i förorten Lextorp. Branden 1993 anlades av ungdomar med oartikulerade motiv. Dådet skapade stor lokal och nationell uppslutning och året efter kunde en ny moské invigas. Moskébyggandet har gått vidare med projektering och

avgjorda bygglovsärenden men fler anläggningar har ännu inte fullföljts. Omgivningens attityder spelar roll, liksom församlingarnas ekonomi och interna förhållanden. (Karlsson & Svanberg 1995, s. 42-74).

Moskéer i Stockholm

Hur många moskéer finns det i Stockholm och var ligger de? Den frågan kan inte besvaras exakt här. En hållpunkt ges i "Guide till världsreligionernas Stockholm" med en adresslista som innehåller uppgifter om gudstjänstlokaler år 2000.

Rinkeby	4	Haninge	1
Alby	2	Husby	1
Fittja	2	Jakobsberg	1
Kungsholmen	2	Märsta	1
Tensta	2	Skogås	1
Vasastaden	2	Skärholmen	1
Bredäng	1	Sollentuna	1
Flemingsberg	1	Tumba	1
Hagalund	1	Upplands Väsby	1

Källa: *Guide till världsreligionernas Stockholm, 2000.*

Den här listan ger knappast en fullständig bild av antalet bönelokaler och deras belägenhet i Stor-Stockholm. Ändå ger den en föreställning om en livlig religiös aktivitet som icke-muslimer utanför miljonprogramsområdena knappast märker. Hösten 2003 fanns närmare 40 mindre bönelokaler i Stockholmstrakten, enligt uppgift från imam Faruk Çelebi till tidningen Metro (2003-11-17).

Arbetet för en moské i Stockholms innerstad inleddes 1971 genom att en moskékommitté bildades. Avsikten var att skapa ett centralt beläget Islamic Center. Vid den tiden fanns sådana anläggningar i Paris och Washington, men moskéerna i London och Rom var ännu inte byggda. Stockholmskommitténs förhandlingar med kommunen blev långdragna och gällde olika byggnader och tomter i innerstaden. År 2000 invigdes den ombyggda transformatorstationen vid Medborgarplatsen till Stockholms moské. (Karlsson & Svanberg 1995, s. 46-51). Byggnaden hade uppförts 1902 efter Ferdinand Bobergs ritningar i orientaliserande jugendstil. Exteriören fick prägel av moské genom tillägg av kupol och minaret. Det invändiga kaklet har bevarats i bönehallen och ger en anknytning till islamiska rum. Anläggningen är mångfunktionell med samlings- och kontorslokaler, bokhandel, bibliotek och restaurang. Kärnan är bönehallen med kvinnoläktare och anslutande tvagningsrum. Kupolen är ett avskilt rum. Här finns inte den traditionella moskéarkitekturens samband mellan bönehall och kupol.

De stora moskéerna befäster och synliggör islams närvaro. Källarmoskén är ändå etableringsskedets karakteristiska moskétyp, vilket ofta har påpekats. Det blir än tydligare i ett internationellt perspektiv, när man jämför Sverige med övriga nordiska länder, de gamla kolonialmakterna Frankrike och Storbritannien och med USA.

Hinduismen i Sverige

Hinduismen kom till Sverige med indiska immigranter. Den förste indiske invandraren uppges ha anlänt 1944. Under 1950- och 60-talen kom en mindre grupp läkare, ingenjörer och studenter till landet. Den indiska ambassaden i Stockholm inrättades 1951. Invandringen ökade under 1970- och 80-talen och gällde flera flyktinggrupper. Hit hör 500 Uganda-asiater, de tidigare nämnda indier som flydde från Idi Amin-regimens Uganda 1971. Under 1980-talet kom sikher och hinduer från Punjab-provinsen och tamiler från Sri Lanka. Samtidigt inleddes anhöriginvandring.

I dag finns 7.000 – 10.000 hinduer i Sverige, de flesta bosatta i storstadsområdena Stockholm-Uppsala, Göteborg och Malmö-Lund. Gruppen Uganda-asiater har vuxit och är bosatt i Västsverige: Jönköping, Mariestad, Borås och Trollhättan. Till bakgrunden hör att arbetstillfällen erbjöds vid Saab i Trollhättan och Electrolux i Mariestad.

Organiseringen inleddes på 1970-talet och sen dess har flera tempel och mindre lokaler inrättats. Templen kallas ”mandir”, ett ord på sanskrit som syftar på platser för dyrkan och bön. Hindu Union i Jönköping bildades 1974 av Uganda-asiater och har tempellokal i bostadsområdet Råslätt. I början av 1990-talet inrättades landets första hinduiska tempel i en egen byggnad, Hindu Mandir i Mariestad. Församlingen hade tidigare haft lokal i en hyreslägenhet. Nu förvärvades Jehovas vittnens f. d. lokal i stadens utkant. Byggnaden behöll sin exteriör men interiören förändrades. Köket utvidgades för att fungera i samband med offerfester, den kristna frikyrkans bänkar togs bort och tempelrummet iordningställdes. (Uppgifter från Hindu Mandir, Mariestad).

I Stockholm bildades Hindu Mandir Society på 1980-talet. Det första stora hindutemplet kunde invigas 1998 i Helenelund i Sollentuna, ett f. d. daghem med fritidsgård nära pendeltågsstationen. Anläggningen uppfördes på 1940-talet efter ritningar av stadsarkitekt Gunnar Leche i Uppsala (Uppgift från Sollentuna kommun, kommunarkivet). Exteriören är helt intakt men en tempelträdgård har börjat anläggas. Endast skylten och en flagga vid fester anger att husen inte längre är ett tidigt svenskt dagis. Tempelrummet har ordnats i etapper.

I Stockholm finns även en bengalisk-hinduisk förening, Bangiya Sanatan Samaj (BSS), som firar större högtider i Rågsveds Folkets Hus. Den tamilska föreningen etablerade ett tempel i Enskede på 1990-talet.

Till de hinduiska grupperna hör även ISKCON, eller Hare Krishna. Gruppen omfattar ca 1.000 personer, de flesta konverterade svenskar.

Här bör även något sägas om sikhismen i Sverige. Sikherna kommer från Indien men sikhismen ses som en religion fristående från hinduismen. Hinduernas tempel motsvaras av sikhernas gurdwara. Flyktingutvandringen från Punjab gick i huvudsak till forna samväldesländer, i Europa främst Storbritannien. Den sikhiska gruppen i Sverige omfattar ett 1000-tal personer som bor i storstadsområdena. Landets första sikhiska förening bildades på 1980-talet i Stockholm och har sin gurdwara i Tullinge.

Denna bakgrundsteckning är i huvudsak baserad på faktablad från HSS, Hinduiska Samfundet i Sverige (Hinduismen i Sverige; Följ bildandet av det Hinduiska Samfundet i Sverige; Sikhismen i Sverige).

Romer och religion

Romerna räknas till de nationella minoriteterna i bl.a. Sverige och Finland. I likhet med judar och samer har gruppen ett eget språk, ett minoritetsspråk, däremot ingen känd motsvarighet till förkristen samisk religion eller den internationella judendomen med dess starka religiösa institutioner. Däremot finns romska organisationer och ett romskt museum är under uppbyggnad i anslutning till Malmö Museum. Malmö är den svenska stad som har störst romsk befolkning. (Hansen 2002).

I vår tid har den muslimske mannen beskrivits som ”den andre”, den farliga motsatsen till den vite svenske mannen. Antagligen var den romske mannen hans föregångare. Sången ”Du svarte zigenare” tolkar det farligas lockelse och ett rörligt liv som ansågs oförenligt med luthersk moral. ”Lappen” och ”juden” var inte fullt så annorlunda och uppfyllde oftast kriterierna för ordentlighet, ofta med vinst för staten.

Romerna anses härstamma från Indien och ha haft sitt viktigaste europeiska fäste i Ungern och Rumänien från medeltiden till 1800-talets mitt. Uppgifterna om romer i Sverige före 1800-talet är sporadiska och beskriver bestraffning och utvisning men hur detta verkställdes är oklart. Troligen levde fler romer i den östra rikshalvan (Finland) än i det egentliga Sverige. Landets nuvarande romska befolkning har etablerats genom invandring i två vågor. Från 1800-talets slut till 1914 kom en rad familjer från Tsar-Ryssland via Finland och från Ungern via Frankrike. Denna grupp har kallats svenska

zigenare och uppgick till 740 personer 1954. Åren 1914–1954 rådde förbud för zigenisk (romsk) in- och utvandring. Invandringen efter 1954 har gällt finska och utomnordiska romer. Bland de senare finns arbetskrafts- och flyktinginvandrare från det forna Jugoslavien. I dag finns ca 25.000 personer med romsk bakgrund i Sverige. Där ingår även resande. (Hansen 2002:6; Tillhagen 1965: 9-14, 90).

Det finns romsk religiositet men inte en avgränsbar romsk religion och romska religiösa rum. Romsk religiositet har präglats av mångfald snarare än en homogen åskådning. Romerna brukar sägas ha anammat majoritetsbefolkningens religion i det land de närmast invandrat från, med tiden även i Sverige. Det finns katoliker, ortodoxa, protestanter och muslimer bland romerna. Före 1940-talet var gruppen i regel nomader och bedrev traditionella romska näringar på landsbygden. Man gick i kyrkan när tillfälle gavs. Ortodoxa romer hade ikoner på väggarna i vagnen. I det katolska arvet ingår pilgrimsfärder till Saintes-Maries de la Mer i Provence. Här finns Sara-la-Kâli (Svarta Sara), en svart madonna som är romernas skyddshelgon. Hon firas i maj månad genom offer av klädesplagg för fruktsamhet samt procession. (Cavalli-Björkman 1996: 87-93).

Kyrkliga förrättningar gällde dop och begravning medan äktenskap ingicks genom familjefördrag. Begravningen förenade en högtid i lägret med jordfästning på kyrkogård. Här anlätades prästen på den ort man befann sig. Romerna blev bofasta under 1940–60-talen och många drogs till storstäderna. Detta förlopp sammanföll med att äldre näringar som förtenning och tivolverksamhet gick tillbaka, liksom med statens ansatser att lösa ”zigenarfrågan” genom bl.a. bostäder och utbildning. (Tillhagen 1965:65-72, 104-141).

Efter andra världskriget har uppslutningen kring lutherska kyrkor ökat, inte minst kring pingströrelsen. Johan Taikons omvändelse är ett tidigt exempel. Initiativet kom här från hustrun som var pingstvän men inte rom. Taikon begravdes 1947 i Filadelfia på Rörstrandsgatan. Den väldiga salen var fylld av svartklädda pingstväänner och romer i färgrika finkläder. Kistan var öppen och Lewi Pethrus talade. (Taikon 1979:115-118).

På 1950-talet etablerades en romsk pingströrelse i Frankrike, *Le Centre Evangelique Missionnaire Roms International*. Rörelsen spreds till andra länder och har pastorer som är romer. (Strand 2003). Den har även motsvarigheter i USA. I dagens Sverige finns verksamhet för romer i både svenska och finska pingstförsamlingar. Romska Filadelfia i Stockholm hade först lokal i Filadelfia Barkarby. Sedan februari 2003 används Vårdkasekyrkan i Barkarby, en kyrka som drivs av en ekumenisk baptist- och missionsförsamling. (Dagen 2003-01-16).

Varför har pingströrelsen fått genomslag bland romer? En förklaring inifrån pingströrelsen kan återges. Det sägs om rörelsen, att den ”snarare än att underminera faktiskt förstärker romernas sammanhållning. Pingstkyrkans struktur är inte nations-

eller kontextbunden och hämmar därmed inte anhängare från att ge uttryck för sin gudstro utifrån deras egna traditionella normer och på sitt eget språk”. (Strand 2003).

4 Byggnad och rum

En typologisk skiss

Beståndet av lokaler i Sverige för synagogor, moskéer och olika slags tempel kan bara delvis överblickas. Det har ändå ett värde att sortera kända anläggningar på något sätt, göra en preliminär typologi. En referens är Naguibs undersökning av norska moskéer. Där presenteras följande typologi: "Room(s) in larger architectural units", "Flats, lofts and basements", "Warehouses and old factories", "Converted schools", "Houses with gardens", "Mosques built for that purpose". (Naguib 2001:63-68). Denna indelning blir otillräcklig när man betraktar Sverige och vill omfatta flera religioner. Det är också en fördel att tala om återbruk av befintliga byggnader som en grupp, snarare än att särskilja funktionsförändrade varuhus, skolor etc. i olika typer. Här följer en ansats att sortera olika rumsvarianter typologiskt:

Rum utan väggar

De församlade människorna avgränsar ett rum, mer eller mindre platsbundet

Platsbundna rum

Ex. samiska kultplatser

Virtuella religiösa rum (ej presentationer och bildgallerier)

Ex. Hindu Union i Jönköping har "e-temple" för bön med musik

Enskilda personers eller familjers privata religiösa rum

Ex: Hemaltare eller en fast plats för bön i hemmet

En person skapar sig en temporär böneplats hemma eller på arbetsplatsen

Förhyrda eller upplåtna lokaler

Lokaler förhyrs vid speciella högtider – återkommande eller någon enstaka gång

Ex. Bengalisk-hinduiska föreningen hyr Rågsveds Folkets Hus för fester

Lokaler för stadigvarande bruk

Lägenheter i flerfamiljshus, källare eller samlingslokaler i andra byggnader

Ex. Lägenhets- och källarmoskéer och -tempel

Synagogorna i Oskarshamn och Sundsvall och på S:t Paulsgatan i Stockholm

Kommentar: I *Bebyggelseregistret* är institutionskyrkor, slottskyrkor, källarmoskéer etc.

jämförbara

kategorier i egenskap av lokaler i byggnader uppförda för andra ändamål, t.ex.

fängelser och bostadshus. Uppgifter om dessa lokaler är ännu inte inlagda i registret.

Återbruk av befintliga byggnader – fastigheten förvärvas (alternativt förhyrs?)

Villor, småhus

- Ex. Villa i Jakobsberg blev Stockholm Buddhist Vihara
- Offentliga institutioner
- Ex. Gamla auktionsverket blev Stockholms första synagoga
- Daghem i Helenelund blev Stockholms Hindu Mandir
- Industribyggnader
- Ex. Transformatorstation på Söder blev Stockholms moské
- Kristna församlingskyrkor
- Ex. Jehovas vittnens lokal blev Hindu Mandir i Mariestad
- Pingstkyrka blev moské i Västerås

Nybyggnad

- Ex. Synagogor i Stockholm, Göteborg, Norrköping, Malmö och Karlstad (riven)
- Moskéer i Göteborg, Trollhättan, Malmö, Uppsala, aktuella projekt

Arkitekturhistorisk kommentar

Här har judendomens, islams och hinduismens etablering i Sverige skisserats och en lista över lokaltyper uppställts. Därmed är det dags beröra några arkitekturhistoriska perspektiv på byggnad, lokal och interiör.

Allmänna krav på nya kyrkor och religiösa rum från 1950-talets mitt. Stads-
tillväxten organiserades genom funktionsuppdelning av stadsområdet i stadskärna,
bostadsstadsdelar (grannskapsförorter), industriområden etc. Stadens gamla stadskyrka
förblev ortens huvudkyrka. En nybyggd bostadsförort fick i regel en kyrka som hade
visuellt samband med men var något tillbakadragen i för hållande till torget/centrum.
Svenska kyrkans närvaro och ställning som folkkyrka i folkhemmet markerades men
skillnaderna gentemot kristna frikyrkor i förorter var små, utöver liturgiskt motiverade
särdrag. Stadsdelskyrkan borde vara fint infogad i terrängen och förena gudstjänstrum
och samlingslokaler i samma byggnadskomplex. Svenska kyrkans stadsdelskyrka i
Kista är även lokal för Armeniska kyrkan, medan Syrisk ortodoxa kyrkan har övertagit
stadsdelskyrkan i Hallonbergen.

Lära, planlösning, kult och konst. Läran anger vissa funktionskrav på lokalen.
Några exempel kan nämnas. Dit hör orienteringen – synagogan vetter mot Jerusalem
och moskéns kibla-vägg mot Kaba i Mekka. Moskén måste ha rum för rituell tvagning
före bönen, synagogan en nisch för förvaring av Torarullarna och en plattform med
pulpet för läsning ur dem. Könens positioner i rummet har förändrats över tid. I Stora
synagogan – en konservativ och inte ortodox synagoga – sitter män och kvinnor numera
tillsammans i de södra bänkkvarteren.

Den kristna kyrkan, synagogan och moskén har mycket gemensamt, t. ex.
predikstolar och valvet som himmelssymbol men kristendomens Kristuscentrering –
tron på Guds son som stiger ner till människorna för att göra Gud begriplig – saknar
motsvarighet i judendomen och islam. Moskéer och synagogor pryds av ornament och

kalligrafisk skrift. Religiöst bruk av människoframställningar avvisas i islam men bilder med motiv från Mekka och Medina är vanliga i moskéer. (Hjärpe 1996:81-82,107-108).

Offentliga religiösa rum och privata. Privat religiöst liv kan ha många former. I islam är fem dagliga böner en av de fem pelarna. Hur dras gränsen mellan offentliga och privata bönerum? Muslimer som vill utföra dessa böner får ofta skapa sig temporära bönerum på jobbet. På vissa arbetsplatser har man funnit stadigvarande lösningar. Ett exempel är MacDonald's vid S:t Eriksplan i Stockholm. Där förvaras en bönematta i ett skåp och vid bön tar den bedjande fram och brer ut den i en vrå av fikarummet. (Metro 2003-11-19). Skolelever har också begärt lokaler för bön i skolan. Bönerum har inrättats i flera skolor, bl.a. i Tensta gymnasium men i vissa skolor har man avvisat tanken med hänvisning till religionsfriheten. Skolverket har därför beslutat att varje skola får avgöra vilka religiösa aktiviteter som kan tillåtas. (SVT Rapport 2003-12-18). Ett bönerum i en skola kan i princip kallas en moské men även om flera personer ber samtidigt, leds inte bönen av en imam.

Är källarmoskén ett övergångsstadium? Kan vi placera in källar- eller lägenhetslokalen i en "naturlig" utvecklingskedja från det enkla och mindre bemedlade till det rika och påkostade, som ett uttryck för tillbakadragenhet och undvikande av konflikter, eller som oberoende av arkitektoniska och andra synliga markörer? – jämför uttrycket "Guds rike är icke av denna världen". Olika lokaltyper kan även ses i perspektiv av differentiering inom gruppen. 1800-talets reformjudiska synagogor i orientaliska stil visar självhävdelse inom tongivande judiska kretsar. Differentieringen mellan Stockholms "Norrjudar" och "Söderjudar" avspeglas i deras synagogor. De hinduiska templen i Sverige markerar inte sin närvaro utåt, fastän de har egna byggnader. Kan nationella och etniska skillnader avläsas i källarmoskéer eller mindre bönelokaler?

Stora moskén i Stockholm motsvarar stora Islamic Centers i västvärldens metropoler. De är kontaktytor mot det omgivande samhället, har en pan-islamisk inriktning och byggnaden synliggör islam. Källarmoskéerna representerar den stora massan av bönelokaler för olika riktningar och nationell tillhörighet, många av dem belägna i storstadsförorter. En orientaliserande stil i Väst syftar numera på islam. Det är 70 år mellan moskéerna i Paris och Oslo men båda ligger nära regionala arkitekturtraditioner i islams hemländer. I de stora moskéerna i Rom och New York har kupolen, hallen och minareten översatts till västerländsk modernism av internationellt kända arkitektkontor (Portoghesi, Moussawi & Gigliotti respektive Skidmore, Owings & Merrill Architects). Även i islams hemländer finns modernistiska moskéer, och exempel på förnyelse av de regionala moskétraditionerna inifrån. Ett känt exempel i 1980-talets USA är Dar al Islam Mosque i New Mexico, ritad av den egyptiske arkitekten Hassan Fathy. Det finns olika attityder till vad islamisk arkitektur kan vara i Väst och i förhållande till olika västländers regionala kyrkobyggnadstraditioner.

5 Institutionell samverkan och ämnesövergripande perspektiv

Kunskapsuppbyggnad – metodaspekter

När fältet vidgas och mångfalden i lyfts fram, behövs även mångfald och spännvidd i metoder och perspektiv. Långsiktig kunskapsuppbyggnad brukar baseras på fasta modeller med knappologiska beskrivningar objekt för objekt. Fasta modeller tenderar att stå över tiden, vid sidan av tidsbunden kontext och samtidens frågor. Även beprövade modeller behöver omprövas för att behålla sin slitstyrka, kunna utvecklas och ha ett visst mått av flexibilitet. Problemställningar och begrepp måste formuleras, redskapen prövas för varje ny undersökning, oavsett om perspektivet är på längre eller kortare sikt. Det kan gälla att lyfta fram perspektiv som kan komplettera varandra, eller perspektivväxling i olika studier som förhåller sig till varandra, snarare än att försöka omfatta allt i en och samma studie. På det sättet kan vi inkludera vetenskaper som varit klenk representerade inom kulturmiljövården men även pröva nya perspektiv i beprövade vetenskaper. Min lista över goda ingångar ser ut på följande sätt:

Kyrkobeskrivning – byggnad, rum och föremål i relation till samfund och ritual (Sveriges Kyrkor. Konsthistoriskt inventarium)

Kulturhistorisk bebyggelseinventering och specialinventering - kommunvisa bebyggelseinventeringar, inventeringar av byggnadstyper (kulturmiljövården)

Etnologisk samtidsdokumentation (kulturhistoriska museer)

Etnologiska studier av modern folkkonst

Aktuell konst- och arkitekturhistorisk forskning om samtida konst, bild och arkitektur

Aktuell etnologisk forskning om kulturmöten, etnicitet, orientalism, genusaspekter etc.

Aktuella religionsvetenskapliga perspektiv

Ett ämnesövergripande eller interdisciplinärt förhållningssätt till religiösa rum kan kretsa kring dessa perspektiv, kanske fler. Ofta påtalas konst- och arkitekturhistoriens dominans inom kulturmiljövården (utöver arkeologi och kulturgeografi). Det krävs metoddiskussion för att kombinera ämnen på ett fruktbart sätt, och forskarsamhället är inte en självklar förebild. Universitetet och kulturarvsområdet har olika samhällsuppgifter – utbildning respektive kulturvård. Det väsentliga borde vara att utveckla metoder som är baserade på kulturarvsområdets särart, för kulturarvsarbetets behov. Det innebär inte ett farväl till aktuell forskning, snarare tvärtom. En sådan profilering skulle förmodligen stärka självkänslan och gynna kontakter med forskarsamhället.

Här kan det handla om institutionell samverkan och att knyta an till aktuell humanistisk och teologisk forskning. Undersökningarnas frågeställningar, uppläggning och perspektiv kan variera. Man måste överväga det generella och individuella i varje undersökning och hur materialet ska insamlas och göras tillgängligt. Vi kan inte avvara inventeringsblanketter när vi inventerar en grupp lokaler, vill ge ut översikter i bok- eller rapportform och även lägga in inventeringen i Bebyggelseregistret. Inventeringsblanketter ger enhetliga identifikationsuppgifter och beskrivningar. Därför har jag prövat att ta fram ett utkast till en mall baserad på Sveriges Kyrkors formulär för tematiska inventeringar. Den kan vara användbar i reviderad form.

Samverkan med samfund och församlingar

Inventeringar och undersökningar kring religiösa rum måste ske i samverkan med samfund och församlingar. Det är grundläggande för att alls kunna genomföra en inventering men är också en form av integrationsarbete.

Arbetet med förstudien har inkluderat studiebesök i religiösa rum och samtal med företrädare med församlingar. Viljan till ”nationell och internationell solidaritet och respekt inför olika gruppers kulturarv” bemöts med respekt. Nästa steg är kontakter på samfunds nivå och de kan tas när vi har nått en samsyn inom RAÄ kring arbetet med det breda fältet av kyrkor och religiösa rum.

Diskussioner med museer

Under hösten 2003 har jag tagit kontakt med en rad museer för att få uppgifter om aktuella ansatser och inleda samtal kring studier av religiösa rum i det mångkulturella Sverige. Arbetet med förstudien har fortlöpande diskuterats med intendent Cecilia Hammarlund-Larsson vid Nordiska museet. Vidare har kontakter tagits med tjänstemän vid Medelhavsmuseet, Etnografiska museet, Judiska museet, Stockholms Stadsmuseum, Jönköpings Läns museum, Malmö museum och flera andra museer. De har kompetens, föremålskunskap, inhemska och internationella perspektiv och nätverk mot organisationer och institutioner. Diskussionerna har öppnat vägen för fortsatta samtal som kan ta sikte på informationsutbyte och samråd, eller samverkansprojekt kring gemensamt formulerade och genomförda undersökningar.

Nordiska museet och RAÄ har i varierande utsträckning kompletterat varandra sedan 1900-talets början. Under den nationalromantiska eran tog RAÄ hand om kyrkor och fornlämningar medan Nordiska museet och senare även läns museerna tog sig an herrgårdar, järnbruk, prästgårdar och bondgårdar. Under 1970-talet bildades nätverket Samdok inom de kulturhistoriska museerna, medan kulturmiljövården inventerade för

tillämpning av den då aktuella special- och byggnadslagstiftningen. Samdok är överordnat museernas organisation och indelat i sakområden (pooler) för etnologisk samtidsdokumentation. RAÄ ingår i nätverket men insatserna tycks hittills ha gällt att motta information. Samdok samordnas av Nordiska museet och förfogar inte över egna medel. Etnologisk samtidsdokumentation av religiösa rum och bruk av kulturarv kan lämpligen genomföras i samverkan med Nordiska museet och andra kulturhistoriska museer knutna till Samdok. De pooler som har relevans för ämnet är Samhällspoolen och Kulturmötespoolen. Nordiska museet samarbetar med stiftelsen "Mångkulturellt centrum" i Fittja. Ett aktuellt tema inom Kulturmötespoolen är "Dödens riter och platser i mångfaldens Sverige", ett generellt tema som överskrider nationella, etniska och andra gränser. "Mångkulturellt centrum" har bl.a. dokumenterat en begravning och andra riter inom syrisk-ortodoxa kyrkan och samarbetar med Södertörns högskola. Under 2003 har utställningen "Blod och andra band" visats i utställningslokalen vid Fittja gård.

Jönköpings Läns museum har dokumenterat frikyrkligheten och andliga rörelser i tiden inom ramen för Samhällspoolen sedan 1976. Ansvarig är intendent Eva Londres, som bl.a. har utfört studier av hinduer i Jönköping, de satanister som brände ner Bäckaby kyrka och av buddhister i Gnosjö.

Medelhavsmuseet och *Etnografiska museet* företräder det internationella perspektivet bland Stockholms centralmuseer, en förankring i andra forsknings-traditioner och regioner än svensk nationalromantik och Sverige. Medelhavsmuseet har en islamisk samling och därmed kunskap om islamiska föremål och den islamiska världen. Museet har ett rikt kontaktnät bland forskare och organisationer, en ambitiös och engagerad utåtriktad verksamhet med föredrag och temadagar. Etnografiska museet eller Folkens museum går utanför Europa och har en forskningsorganisation indelad efter världsdelar. Här finns förtrogenhet med världsreligionerna och deras hemländer. En av basutställningarna visar Buddhabilder.

De båda museerna har inlett diskussioner om en gemensam utställningssatsning kring islam. Här vill man knyta an till det pågående forskningsprojektet "Orienterna i Sverige" vid Etnologiska institutionen vid Stockholms universitet. När vi inom kulturmiljövården vill praktisera internationalism på hemmaplan, har vi mycket att hämta hos dessa museer.

Internationalismen representeras även av *Judiska Museet*. Här visas liturgiska föremål och biman från gamla synagogan vid Tyska brunn men även Nazi-Tysklands gula stjärna. Ett 200-årigt judiskt kulturarv i Sverige skildras. Nutida judisk erfarenhet av dubbla identiteter gestaltas i tillfälliga utställningar och scenografiskt intressanta installationer. Frågor om religion och synagogor handhas av församlingen.

RAÄ har lång erfarenhet av att inventera olika byggnadstyper men inventeringar på regional eller lokal nivå har ofta genomförts av regionala eller lokala museer.

Stockholms Stadsmuseum har varit och är en förebild för byggnadsinventering i stadsmiljö. Ett exempel är museets gedigna inventering av miljonprogramsförorter för Storstadsprojektet. Om en inventering av böne- och tempellokalerna i förorter blir aktuell, är det lämpligt att samråda eller samverka med Stadsmuseet.

Fortsättning

Förstudien är en förberedelse för att söka ett större projekt där de perspektiv som skisserats kan fördjupas. En projektansökan till någon av forskningsfonderna skulle resultera i en monografi, en solitär. Här är avsikten i stället att söka ett FoU-anslag inom RAÄ, en undersökning kring metodutveckling för sektorns och det antikvariska arbetets behov. Ämnesövergripande perspektiv och institutionell samverkan relateras till kulturmiljövårdens särart och roll i samhället. Det kan innebära en serie fallstudier/delstudier som belyser arbetssätt och samverkansformer. Studierna bör ta sikte på olika sidor av praktiken. Dit kan höras att tillföra stoff för diskussioner om förvaltningsfrågor. Då blir resultatet inte en monografi utan flera rapporter. Empiriskt grundade beskrivningar och principdiskussion som gagnar praktiken blir båda väsentliga delar av redovisningen.

I förstudien har behov av utvecklingsarbete lyfts fram på framför allt tre punkter:

Inventeringsmetoder. Kulturmiljövårdens metoder för byggnadsinventering behöver utvecklas för att bättre motsvara inventeringsbehov på kortare och längre sikt. Området är ett beprövat arbetsfält för konst- och arkitekturhistoriker och arkitekter. Utvecklingsarbete förutsätter sådan kompetens men även generell ämneskunskap utanför det egna specialområdet.

Etnologisk samtidsdokumentation och studier av kulturarvsbruk. Etnologiska studier av religiöst liv i och utanför religiösa rum innebär en fördjupning, att rummet befolkas. Nordiska museet har lång erfarenhet av etnologiska undersökningar, bl.a. av tro och sed – från majstången till moskén – och av kulturmöten. Jönköpings Läns museum arbetar med studier av frikyrklighet inom Samdok sedan 1976.

Internationella perspektiv. Internationalism på hemmaplan handlar bl.a. om att se kulturmöten i Sverige i ett internationellt sammanhang. Medelhavsmuseet och Etnografiska museet företräder en sådan internationalism och har kunskap om världsreligioner, deras utövare, hemländer och föremål.

Här är alltså tanken att förena ett ämnesövergripande perspektiv med institutionell samverkan inom kulturarvsområdet. Det finns många uppslag till studier och många möjliga parter att samverka med. Samtidigt krävs koncentration och avgränsade teman för att åstadkomma ett projekt som är hanterligt och inte förlorar siktet mot praktiken.

En ansökan i konsekvens med denna förstudie skulle gälla ett projekt förlagt till Expertenheten, Ux (eller motsvarande i den nya organisationen), ett sammanhang där

forsknings- och metodfrågor handläggs och diskuteras. En modell kan vara samverkan kring några teman med en mindre grupp museer. Museernas roll kan vara att utföra självständiga men samordnade studier för vilka löne- och expensers avsetts, vara diskussionspartners eller att bistå med goda råd och synpunkter. Det gäller också att ta tillvara befintliga nätverk inom kulturmiljövård och museer. Projektarbetet måste ha stöd av projektseminarier och andra, mer eller mindre öppna seminarier.

Tanken här är att Ux är projektansvarig och medel för museernas insatser läggs ut på respektive museum. Dessa museer blir medsökande. Inom den ramen kan Nordiska museet anlita Mångkulturellt centrum för en del av sin insats.

Ur mängden av uppslag kan några nämnas:

Det långa perspektivet – synagogor i Sverige, med särskild hänsyn till yngre församlingar och minjagrippe som i regel har upphört.

Moskéer i Stor-Stockholm, inventering med olika fördjupningsgrad

Översiktlig inventering av religiösa rum och föremål: Syftet är en dokumentation av islams etableringsskede men också att ge utgångspunkter för att diskutera kriterier för kulturhistoriskt värde. Moskéns föremål relateras till islamiska traditioner. RAÄ

Etnologisk dokumentation av ett eller ett par objekt – religiöst liv i moskén, vardagslivets religiositet inom några familjer. Nordiska museet

Hinduismen i Sverige, översiktlig inventering eller fallstudie

En studie där religiöst liv i Sverige ses i ett internationellt sammanhang

Synagogorna företräder det långa historiska perspektivet. Vi kan studera den judiska etableringen historiskt men den islamiska etableringen medan den pågår. Det är värdefullt att ta upp flera av de för Sverige nya religionerna. Hinduismen är en liten rörelse i jämförelse med islam, den har avsatt tempel och kan ses i riksperspektiv.

De konkreta delstudierna och samarbetsformerna måste diskuteras fram. Det är möjligt att de teman som skisserats då ändras. En projektansökan kan lämpligen gälla ett 3-årigt projekt med två till tre delprojekt. Det återstår att utforma delprojekt och de konkreta samverkansformerna, uppskatta, periodisera och förankra arbetsinsatserna i respektive museum. Till förberedelserna måste också höras att diskutera projektet vid några seminarier inom RAÄ.

Källor och litteratur

Hemsidor i urval (svenska museer inte upptagna)

Hinduism	Hinduiska Samfundet i Sverige, Hindu Union i Jönköping, Shri Swaminarayan Mandir i London
Islam	Islamiska.org, Islamguiden, Islam.de Islamic Centers eller islamiska föreningar i Hamburg, London, Malmö, New York, Oslo, Paris, Rom, Skövde, Tammerfors, Uppsala och Århus
Judendom	Judiska församlingar i Helsingfors, Malmö och Stockholm National Museum of American Jewish History i Philadelphia

Litteratur

- Bagby, Ihsan, Perl, Paul M. & Froehle, Bryan T.: The Mosque in America: A National Portrait. A Report from the Mosque Study Project. April 26, 2001. pdf-utgåva. Council on American-Islamic Relations, Washington, D.C. www.cair-net.org
- Berg, Magnus: Hudud. Ett resonemang om populärorientalismens världsbild och bruksvärde. Stockholm 1998.
- Caldenby, Claes: Sveriges första moské. Arkitektur 1977:8.
- Cavalli-Björkman, Görel: Den svarta madonnan. Stockholm 1996.
- Dödens riter och ritualer i mångfaldens Sverige. Ett projekt initierat av Kulturmötesgruppen, samdok. Mångkulturellt centrum, Tumba 2002.
- Ek, Sven B.: Nöden i Lund. En etnologisk stadsstudie. Lund 1971.
- Eriksson, Monica: Katolska kyrkan i Södra Stadshuset 1784-1837, i *Stadsvandringar 18*. Stockholm 1998. (Eriksson 1998a)
- Eriksson, Monica: Ryska kyrkan i Södra stadshuset 1748-1846, i *Stadsvandringar 18*. Stockholm 1998. (Eriksson 1998b)
- Fischer, David: Judiskt liv. En undersökning bland medlemmarna i Stockholms judiska församling. Diss., Uppsala 1996.
- Frishman, Martin & Hassan-Uddin Khan: The Mosque. History, Architectural Development and Regional Diversity. London 1994.
- Fürstenberg, Wulff: Kring Kalmar mosaiska församlings tillblivelse, i *Kalmar läns fornminnesförenings årsbok 1969*.
- Geijer, Agnes: Orientalisk textilkonst. Utställning av orientaliska textilier sedan 1600-och 1700-talen i svensk ägo. Statens historiska museums utställningskatalog nr 5. Stockholm 1945.
- Glück, David, Aron Neuman & Jacqueline Stare (red.): Det judiska Stockholm. Judiska Museet, Stockholm 1998.
- Grandien, Bo: Drömmen om renässansen. Fredrik Wilhelm Scholander som arkitekt och mångfrestare. Stockholm 1979.
- Gravplatser för medlemmar av andra trossamfund än svenska kyrkan. Statens planverk rapport 75 1986.

- Guide till världsreligionernas Stockholm. Utg. av Stiftelsen World Wide Wisdom, Stockholm 2000.
- Hansen, Eva: Romani Kultura. Rapport: Förprojektering av ett nationellt romskt museum/kulturcentrum. Malmö Museum 2002.
- Hersson-Ringskog, Paula: Oskarshamns mosaiska församling 1888-1938. Oskarshamn 1995.
- Hjärpe, Jan: Islam. Lära och livsmönster. 3 uppl., Stockholm 1996.
- Hjärpe, Jan: Islam, Sverige och svensk islam, i Ådahl, Karin, Suzanne Unge Sörling & Viveca Wessel (red.): *Sverige och den islamiska världen – ett svenskt kulturarv*. Stockholm 2002.
- Horn, Frank: National Minorities of Finland, 1999.
<http://virtual.finland.fi/finfo/english/minrit7.html>
- Islam i korthet och moskén i Stockholm. Stockholm 2000. Utg. av Sveriges Muslimska Råd i samverkan med Islamiska Förbundet i Sverige.
- Islam. Konst och kultur. Statens historiska museum, utställningskatalog. Stockholm 1985.
- Islam. Konst och kultur. En dokumentation av ett utställningsprojekt, i *Sagt – Hänt – Meddelat Nr 2* 1987.
- Josephson, Ragnar: De gamla judiska gravplatserna, i *Gamla judiska gravplatser i Stockholm*. Stockholm 1927.
- Josephson, Ragnar: Den dubbla lojaliteten. Stockholm 1936.
- Karlsson, Pia: Islam tar plats – moskéer och deras funktion, i Svanberg, Ingvar & Westerlund, David (red.): *Blågul islam? Muslimer i Sverige*. Nora 1999.
- Karlsson, Pia & Svanberg, Ingvar: Moskéer i Sverige. En religionsetnologisk studie i intolerans och administrativ vanmakt. i Tro och Tanke. Svenska kyrkans forskningsråd 1995:7.
- Klein, Barbro: När skillnad gör skillnad. Reflektioner kring museipolitik, tystnader och judisk kultur i Sverige, i *Saga och Sed* 2002.
- KTH Arkitekturskolan. Tjugo arkitekturförslag på Arabiskt Kulturinstitut i Stockholm. Stockholm 2003.
- König, Petra: Uppsala moské – form och tillkomsthistoria. C-uppsats, Konstvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet, Ht 1997.
- Lundquist, Gunnar: Judarna i Kristianstad, i *Årsbok för Föreningen Gamla Christianstad* 1993.
- Naguib, Saphinaz-Amal: Mosques in Norway. The Creation and Iconography of Sacred Space. Utg. av Instituttet for sammenlignende kulturforskning, Oslo 2001.
- Nationella minoriteter och minoritetsspråk. En sammanfattning av regeringens minoritetspolitik. Regeringskansliet, Stockholm, mars 2001.
- Raitis, Laura Maria: Other Churches and Religions in Finland, 2002? www.evl.fi/english
- Ronge, Mats: Synagogan i Karlstad, i *Nya Wermlands-Tidningen* 1961-02-28.
- Selinge, Inger: Bevarande av det samiska kulturarvet. Utvärdering av satsningen på det samiska kulturarvet under åren 1998 – 2000. RAÄ, Kulturmiljöavdelningen 2001?
- Skatter från den islamiska världen i Historiska museets samlingar. Statens historiska museum, utställningskatalog nr 332. Stockholm 2001.
- Solem, Jermunn: Judiskt liv i Sundsvall – att bevara en judisk identitet. 10-poängsuppsats, Religionsvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet 1996.
- SST. Samarbetsnämnden för statsbidrag till trossamfund. Årsbok 2003.
- Stora Nygatan 17. 3 kv. Synagogan nr 7, Göteborgs kommun. Göteborgs mosaiska församling. Kulturhistorisk dokumentation inför byggnadsminnesförklaring. Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län 1982.
- Strand, Elin: Kristna romer vill riva murar mellan kulturer, i *Dagen* 2003-01-22.

- Sundström, Marianne: Adas Jisroel – den ortodoxa synagogan på Söder i Stockholm. C-uppsats, Konstvetenskapliga institutionen, Stockholms universitet. 1991.
- Svanberg, Ingvar & Westerlund, David: Från invandrarreligion till blågul islam? 50 av av organiserad muslimsk närvaro, i Svanberg, Ingvar & Westerlund, David (red.): *Blågul islam? Muslimer i Sverige*. Nora 1999
- Taikon, Katarina: Katitzi i Gamla stan. Stockholm 1979.
- Tarschys, Bernhard: Chevra kaddischa 150 år. Stockholm 1944.
- Tillhagen, Carl-Herman: Zigenarna i Sverige. Stockholm 1965.
- Valentin, Hugo: Judarnas historia i Sverige. Stockholm 1924.
- Welcome to Jewish Stockholm. Odaterad broschyr utg. av Judiska församlingen i Stockholm.
- Åberg, Alf, Lindquist, Barbro & Cavallin, Lars: Katolska kyrkan i Sverige 1783-1983. En historisk återblick. Uppsala 1983.
- Ådahl, Karin: Orientalismen i svensk konst. Islamiska föremål, förebilder och influenser i konst och konsthantverk, 1990.
- Ådahl, Karin, Suzanne Unge Sörling & Viveca Wessel (red.): Sverige och den islamiska världen – ett svenskt kulturarv. Stockholm 2002.